TAYYOR MAHSULOT TANNARXI VA MAHSULOTNI SOTISH TANNARXI

Nurniyozov Feruz Abdurashidovich
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
“Buxgalteriya hisobi” kafedrasi assistenti
Berdiyorova Kamola Ulmas qizi
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20046832

Annotatsiya: Mazkur maqolada tayyor mahsulot tannarxi va mahsulotni sotish tannarxining iqtisodiy mohiyati, ularning shakllanish mexanizmlari hamda korxona faoliyatidagi ahamiyati keng yoritilgan. Shuningdek, ishlab chiqarish xarajatlarining tarkibi, ularni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibi va asosiy schyotlar tizimi ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Maqolada zamonaviy iqtisodiy sharoitda tannarxga ta’sir etuvchi omillar, jumladan energiya narxlari, logistika xarajatlari va inflyatsiya darajasi statistik ma’lumotlar asosida ko‘rib chiqilgan. Bundan tashqari, tannarxni kamaytirish va samarali boshqarish yo‘llari ham yoritilgan.

Kalit so‘zlar: tayyor mahsulot tannarxi, sotish tannarxi, ishlab chiqarish xarajatlari, buxgalteriya hisobi, schyotlar, logistika xarajatlari, rentabellik, inflyatsiya, iqtisodiy samaradorlik.

Abstract: This article examines the economic essence of finished goods cost and cost of goods sold, as well as their formation mechanisms and significance in enterprise activities. The structure of production costs, accounting procedures, and the system of accounts are analyzed from a scientific perspective. The study also explores key factors influencing cost formation in modern economic conditions, including energy prices, logistics expenses, and inflation, supported by statistical data. Furthermore, methods for cost optimization and effective cost management are discussed.

Keywords: cost of finished goods, cost of goods sold, production costs, accounting, accounts system, logistics costs, profitability, inflation, economic efficiency.

Аннотация: В данной статье подробно рассматриваются экономическая сущность себестоимости готовой продукции и себестоимости реализованной продукции, а также механизмы их формирования и значение в деятельности предприятия. Проанализированы структура производственных затрат, порядок их отражения в бухгалтерском учете и система счетов. Особое внимание уделено факторам, влияющим на себестоимость в современных экономических условиях, включая рост цен на энергоносители, логистические расходы и инфляцию, с использованием статистических данных. Также рассмотрены пути снижения себестоимости и повышения эффективности управления затратами.

Ключевые слова: себестоимость готовой продукции, себестоимость реализации, производственные затраты, бухгалтерский учет, счета, логистические расходы, рентабельность, инфляция, экономическая эффективность.

Kirish

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar faoliyatining samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri — bu mahsulot tannarxini to‘g‘ri shakllantirish va boshqarishdir. Ayniqsa, ishlab chiqarish jarayonining murakkablashuvi, resurslar narxining o‘zgaruvchanligi hamda global iqtisodiy integratsiya sharoitida korxonalar oldida xarajatlarni aniq hisobga olish va nazorat qilish masalasi yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtai nazardan, tayyor mahsulot tannarxi hamda mahsulotni sotish tannarxi tushunchalari nafaqat buxgalteriya hisobining muhim kategoriyalari, balki korxona boshqaruvi va strategik qarorlar qabul qilishning asosiy instrumentlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Tayyor mahsulot tannarxi — bu mahsulotni ishlab chiqarish jarayonida sarflangan barcha moddiy, mehnat va

moliyaviy resurslar yig‘indisini ifodalaydi. Ushbu ko‘rsatkich ishlab chiqarish samaradorligini baholashda, mahsulot narxini shakllantirishda hamda korxonaning rentabellik darajasini aniqlashda muhim rol o‘ynaydi. Mahsulotni sotish tannarxi esa ishlab chiqarish tannarxiga qo‘shimcha ravishda mahsulotni iste’molchiga yetkazish bilan bog‘liq xarajatlarni ham o‘z ichiga oladi. Bu esa realizatsiya jarayonining umumiy xarajatlarini aniqlash imkonini beradi va yakuniy moliyaviy natijaga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Hozirgi kunda O‘zbekiston Respublikasida iqtisodiy islohotlar doirasida buxgalteriya hisobi tizimi xalqaro standartlarga yaqinlashtirilmoqda. Xususan, milliy buxgalteriya hisobi standartlarining joriy etilishi va schyotlar rejasining takomillashtirilishi korxonalarda moliyaviy axborotning shaffofligi va ishonchliligini ta’minlashga xizmat qilmoqda. Bu esa o‘z navbatida, tayyor mahsulot tannarxi va sotish tannarxini hisoblashda yagona metodologik yondashuvni shakllantirish imkonini bermoqda. Shu bilan birga, soliq siyosatining takomillashuvi va moliyaviy nazorat tizimining kuchaytirilishi korxonalarni xarajatlarni aniq va asosli ravishda hisobga olishga undamoqda. Iqtisodiyotning sanoat, qishloq xo‘jaligi va xizmat ko‘rsatish sohalarida ishlab chiqarish hajmining ortib borishi bilan bir qatorda, xarajatlar tarkibi ham murakkablashib bormoqda. Energiya resurslari, xomashyo va transport xarajatlarining oshishi mahsulot tannarxiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Bunday sharoitda tannarxni pasaytirish va resurslardan samarali foydalanish masalasi korxona barqarorligini ta’minlashning muhim sharti hisoblanadi. Shu sababli, tannarxni shakllantirish jarayonini chuqur o‘rganish, uning tarkibiy elementlarini tahlil qilish va boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi — tayyor mahsulot tannarxi va mahsulotni sotish tannarxining nazariy asoslarini yoritish, ularning iqtisodiy mohiyatini ochib berish hamda amaliy hisob-kitob jarayonlarini tahlil qilishdan iborat. Shu bilan birga, maqolada buxgalteriya schyotlari tizimi, amaldagi normativ-huquqiy hujjatlar hamda zamonaviy iqtisodiy tendensiyalar asosida ushbu ko‘rsatkichlarning shakllanish mexanizmlari keng yoritiladi.

Asosiy Qism

Tayyor mahsulot tannarxi va mahsulotni sotish tannarxini chuqur tahlil qilish korxona faoliyatining iqtisodiy samaradorligini baholashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ushbu ko‘rsatkichlar nafaqat ishlab chiqarish jarayonining ichki holatini aks ettiradi, balki korxonaning bozor sharoitlariga moslashuv darajasini, xarajatlarni boshqarish samaradorligini va foyda olish imkoniyatlarini ham ifodalaydi. Shu sababli tannarxni shakllantirish jarayoni ko‘p bosqichli va murakkab tizim sifatida qaraladi. Ishlab chiqarish tannarxi tarkibiy jihatdan bir necha asosiy elementlardan tashkil topadi va ularning har biri korxona faoliyatiga turlicha ta’sir ko‘rsatadi. Moddiy xarajatlar odatda umumiy tannarxning eng katta ulushini egallaydi. O‘zbekiston sanoat korxonalarida olib borilgan kuzatuvlarga ko‘ra, ayrim ishlab chiqarish tarmoqlarida xomashyo va materiallar xarajatlari umumiy tannarxning 55–70 %igacha qismini tashkil etadi. Ayniqsa, metallurgiya, kimyo sanoati va qurilish materiallari ishlab chiqarishda ushbu ko‘rsatkich yuqori bo‘lib, resurs narxlarining o‘zgarishi bevosita mahsulot tannarxiga ta’sir ko‘rsatadi.

So‘nggi yillarda energiya resurslari narxining oshishi ishlab chiqarish tannarxining o‘sishiga sezilarli ta’sir qilmoqda. Statistik kuzatuvlarga ko‘ra, elektr energiyasi va yoqilg‘i xarajatlari ayrim korxonalarda umumiy ishlab chiqarish xarajatlarining 15–25 %ini tashkil etmoqda. Bu esa energiya samaradorligini oshirishni korxona strategiyasining ustuvor yo‘nalishiga aylantirmoqda. Energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish orqali tannarxni kamaytirish imkoniyatlari kengaymoqda, biroq bunday modernizatsiya dastlab katta investitsiyalarni talab qiladi. Mehnat xarajatlari ham tannarx shakllanishida muhim o‘rin tutadi. O‘zbekiston sharoitida ishchi kuchi nisbatan arzon bo‘lsa-da, malakali mutaxassislar yetishmasligi ayrim tarmoqlarda ish haqi xarajatlarining oshishiga olib kelmoqda. Statistik ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, ishlab chiqarish sektorida o‘rtacha ish haqi yillik 10–15 %ga oshib bormoqda. Bu esa tannarxning o‘sishiga bilvosita ta’sir qiladi. Shu bilan birga, mehnat unumdorligini oshirish orqali ushbu xarajatlarning nisbiy ulushini kamaytirish mumkin.

Bilvosita ishlab chiqarish xarajatlari, jumladan amortizatsiya, ishlab chiqarish binolarini saqlash, boshqaruv xarajatlari ham tannarx tarkibiga kiradi. Ushbu xarajatlar odatda to‘g‘ridan-to‘g‘ri mahsulotga bog‘lanmaydi, balki maxsus usullar asosida taqsimlanadi. Amaliyotda bu xarajatlarni taqsimlash uchun ishlab chiqarish hajmi, ishchi soatlar yoki asosiy vositalardan foydalanish darajasi kabi mezonlardan

foydalaniladi. To‘g‘ri taqsimlanmagan bilvosita xarajatlar mahsulot tannarxining noto‘g‘ri shakllanishiga olib kelishi mumkin.

Buxgalteriya hisobida tayyor mahsulot tannarxini shakllantirish jarayoni aniq schyotlar tizimi orqali amalga oshiriladi. Ishlab chiqarish xarajatlari dastlab asosiy ishlab chiqarish schyotlarida jamlanadi. Xususan, 2010-schyotda to‘g‘ridan-to‘g‘ri ishlab chiqarish xarajatlari, 2310-schyotda yordamchi ishlab chiqarish xarajatlari, 2510 va 2610 schyotlarda esa umumishlab chiqarish va umumxo‘jalik xarajatlari hisobga olinadi. Ushbu schyotlarda yig‘ilgan xarajatlar ma’lum davr oxirida tayyor mahsulot tannarxiga o‘tkaziladi. Tayyor mahsulot ishlab chiqarilib, omborga qabul qilingandan so‘ng 2810-schyotda aks ettiriladi. Ushbu bosqichda mahsulot haqiqiy ishlab chiqarish tannarxi bo‘yicha baholanadi. Bu jarayon korxonaning moliyaviy natijalarini to‘g‘ri aniqlash uchun muhim ahamiyatga ega. Agar tannarx noto‘g‘ri hisoblangan bo‘lsa, bu foyda yoki zarar ko‘rsatkichlariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Mahsulotni realizatsiya qilish jarayonida esa sotish tannarxi shakllanadi. Bu jarayon 9110-schyot orqali aks ettiriladi. Ya’ni mahsulot sotilganda uning ishlab chiqarish tannarxi 2810-schyotdan chiqarilib, 9110-schyotga o‘tkaziladi. Shu bilan birga, realizatsiya bilan bog‘liq qo‘shimcha xarajatlar ham alohida schyotlarda hisobga olinadi va yakunda umumiy sotish tannarxini tashkil etadi.

Sotish tannarxining tarkibi ishlab chiqarish tannarxiga nisbatan kengroq bo‘lib, u logistika, marketing, reklama va savdo bilan bog‘liq xarajatlarni ham o‘z ichiga oladi. So‘nggi yillarda ayniqsa logistika xarajatlarining oshishi kuzatilmoqda. Global transport zanjirlaridagi uzilishlar, yoqilg‘i narxining o‘sishi va logistika infratuzilmasining rivojlanish darajasi ushbu xarajatlarni oshiruvchi asosiy omillar hisoblanadi. Ayrim eksport qiluvchi korxonalarda logistika xarajatlari umumiy sotish tannarxining 20–30 %igacha yetishi mumkin. Marketing va reklama xarajatlari ham zamonaviy bozor sharoitida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Raqobat kuchaygani sari korxonalar mahsulotni bozorda ilgari surish uchun ko‘proq mablag‘ sarflashga majbur bo‘lmoqda. Statistik kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, iste’mol tovarlari ishlab chiqaruvchi korxonalarda marketing xarajatlari umumiy sotish xarajatlarining 10–15 %ini tashkil etadi. Bu esa mahsulotning yakuniy narxiga ta’sir ko‘rsatadi.

Tannarxni shakllantirishda tashqi iqtisodiy omillar ham muhim rol o‘ynaydi. Valyuta kurslarining o‘zgarishi import qilinadigan xomashyo va uskunalar narxiga ta’sir qiladi. O‘zbekiston iqtisodiyotida ayrim tarmoqlar importga yuqori darajada bog‘liq bo‘lgani sababli, milliy valyutaning qadrsizlanishi tannarxning oshishiga olib keladi. Shu bilan birga, inflyatsiya darajasi ham xarajatlarning umumiy o‘sishiga sabab bo‘ladi. So‘nggi yillarda inflyatsiya darajasi o‘rtacha 10–12 % atrofida shakllanib, ishlab chiqarish xarajatlariga sezilarli bosim o‘tkazmoqda. Ayniqsa, oziq-ovqat va qurilish materiallari ishlab chiqarishda narxlarning o‘sishi tannarxga bevosita ta’sir qilmoqda. Bu esa korxonalarni xarajatlarni optimallashtirish va samaradorlikni oshirish bo‘yicha yangi choralar izlashga majbur qilmoqda.

Tannarxni boshqarish tizimi korxonaning strategik rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Zamonaviy boshqaruv yondashuvlari, jumladan, xarajatlarni rejalashtirish, nazorat qilish va tahlil qilish usullari tannarxni kamaytirishga xizmat qiladi. Xususan, normativ usuldan foydalanish orqali xarajatlarni oldindan belgilash va og‘ishlarni aniqlash mumkin. Bu esa resurslardan samarali foydalanishni ta’minlaydi. Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi buxgalteriya hisobida yangi imkoniyatlarni yaratmoqda. Avtomatlashtirilgan hisob tizimlari orqali xarajatlarni real vaqt rejimida kuzatish va tahlil qilish imkoniyati paydo bo‘lmoqda. Bu esa tannarxni aniqlashda aniqlikni oshiradi va boshqaruv qarorlarini tezlashtiradi. Ko‘plab korxonalar ERP tizimlarini joriy etish orqali ishlab chiqarish va moliyaviy jarayonlarni integratsiyalashga erishmoqda.

Tannarxni samarali boshqarish korxonaning uzoq muddatli muvaffaqiyatini ta’minlaydi. Rivojlangan mamlakatlarda korxonalar xarajatlarni minimallashtirish va qiymat yaratish strategiyasini uyg‘unlashtirishga intiladi. Bu yondashuv O‘zbekiston korxonalari uchun ham dolzarb bo‘lib, raqobatbardoshlikni oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, tannarxni kamaytirish faqat xarajatlarni qisqartirish bilan cheklanmaydi. Bu jarayon innovatsiyalarni joriy etish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va yangi texnologiyalarni qo‘llash bilan uzviy bog‘liqdir. Masalan, avtomatlashtirish darajasini oshirish orqali mehnat xarajatlarini kamaytirish va ishlab chiqarish tezligini oshirish mumkin.

Umuman olganda, tayyor mahsulot tannarxi va mahsulotni sotish tannarxi korxona faoliyatining eng muhim iqtisodiy ko‘rsatkichlari bo‘lib, ularni chuqur tahlil qilish va samarali boshqarish

korxonaning moliyaviy barqarorligini ta’minlaydi. Zamonaviy iqtisodiy sharoitda tannarxni shakllantirish jarayoni ko‘plab omillarga bog‘liq bo‘lib, ularni kompleks yondashuv asosida o‘rganish zarur.

XULOSA

Tayyor mahsulot tannarxi va mahsulotni sotish tannarxi korxona faoliyatining iqtisodiy samaradorligini belgilovchi eng muhim ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi. Ularning to‘g‘ri shakllantirilishi nafaqat moliyaviy natijalarni aniq aks ettirish, balki boshqaruv qarorlarini asosli qabul qilish uchun ham zarur shartdir. Tannarx ko‘rsatkichlari orqali korxona ishlab chiqarish jarayonining samaradorligi, resurslardan foydalanish darajasi hamda xarajatlarni boshqarish holati baholanadi. Ishlab chiqarish tannarxining asosiy qismini moddiy xarajatlar, energiya resurslari va mehnat bilan bog‘liq xarajatlar tashkil etadi. Shu bilan birga, sotish tannarxida logistika, marketing va savdo bilan bog‘liq qo‘shimcha xarajatlar muhim o‘rin egallaydi. Zamonaviy iqtisodiy sharoitda ayniqsa transport va energiya narxlarining o‘sishi, inflyatsiya jarayonlari hamda global bozor omillari tannarxning oshishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Bu esa korxonalarni xarajatlarni optimallashtirish va samaradorlikni oshirish bo‘yicha yangi yondashuvlarni joriy etishga undamoqda.

Buxgalteriya hisobi tizimida tannarxni shakllantirish aniq schyotlar orqali amalga oshiriladi va bu jarayon moliyaviy intizomni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Xususan, ishlab chiqarish xarajatlarining 2010, 2310, 2510, 2610 schyotlarda jamlanishi hamda tayyor mahsulotning 2810-schyotda hisobga olinishi, realizatsiya jarayonida esa 9110-schyot orqali aks ettirilishi mahsulot harakatining to‘liq va tizimli nazoratini ta’minlaydi. Bu esa moliyaviy natijalarni ishonchli shakllantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, tannarxni boshqarish masalasi korxonaning strategik rivojlanishida alohida ahamiyat kasb etadi. Xarajatlarni rejalashtirish, nazorat qilish va tahlil qilish asosida samarali boshqaruv tizimini shakllantirish mumkin. Zamonaviy raqamli texnologiyalar va avtomatlashtirilgan hisob tizimlari tannarxni aniqlash jarayonini yanada takomillashtirib, tezkor va aniq axborot olish imkonini bermoqda. Bu esa boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim ustunlik yaratadi.

Umuman olganda, tayyor mahsulot tannarxi va mahsulotni sotish tannarxini chuqur o‘rganish hamda ularni samarali boshqarish korxonaning moliyaviy barqarorligi, raqobatbardoshligi va uzoq muddatli rivojlanishini ta’minlaydi. Shu boisdan, mazkur ko‘rsatkichlarni doimiy ravishda tahlil qilish, zamonaviy usullarni qo‘llash va xalqaro tajribani o‘rganish har bir korxona uchun muhim vazifa bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi. (2016). Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida Qonun (yangi tahrir). Toshkent.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2020). Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o‘tish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida qaror. Toshkent.
3. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. (2002). Buxgalteriya hisobi milliy standartlari. Toshkent.
4. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. (2017). Buxgalteriya hisobi schyotlar rejasi va uni qo‘llash bo‘yicha yo‘riqnoma. Toshkent.
5. O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasi. (2020). Soliq kodeksi. Toshkent.
6. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi. (2023). O‘zbekistonda narxlar indeksi va ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari. https://stat.uz
7. Drury, C. (2018). Management and cost accounting (10th ed.). Cengage Learning.
8. Horngren, C. T., Datar, S. M., & Rajan, M. V. (2019). Cost accounting: A managerial emphasis (16th ed.). Pearson.
9. Garrison, R. H., Noreen, E. W., & Brewer, P. C. (2021). Managerial accounting (17th ed.). McGraw-Hill Education.
10. Kaplan, R. S., & Atkinson, A. A. (2015). Advanced management accounting (3rd ed.). Pearson.
11. Hilton, R. W., & Platt, D. E. (2020). Managerial accounting: Creating value in a dynamic business environment (12th ed.). McGraw-Hill.
12. Weygandt, J. J., Kimmel, P. D., & Kieso, D. E. (2020). Financial accounting (10th ed.). Wiley.